

Systemowe zasoby rodziny a poczucie koherencji u dorosłego dziecka

Marek Zwoliński¹

Zakład Psychologii Klinicznej Instytutu Psychiatrii i Neurologii
w Warszawie

FAMILY SYSTEM RESOURCES AND THE SENSE OF COHERENCE IN THE ADULT CHILD

Summary. Combining the family system approach with the stress paradigm and Antonovsky's theory it was hypothesized that family system resources would influence the sense of coherence (SOC) in young adults. A structural equation model of the adult child's SOC determinants with parental education as an exogenous latent variable, parental SOC, parental and the child's economical satisfaction, and family strengths (perceived by parents and by the child) as mediating (endogenous) variables was confirmed in 124 subjects aged 18-25 and their parents, which lent some support to the hypothesis.

Dla wyjaśnienia przypadków utrzymywania się dobrego zdrowia jednostki mimo niezwykle trudnych warunków życia Antonovsky (1987) stworzył pojęcie poczucia koherencji (SOC), które zdefiniował jako „globalną orientację, wyrażającą zakres, w jakim jednostka ma wszechobecne, trwałe, choć dynamiczne poczucie pewności, że (1) bodźce napływające w ciągu życia ze środowiska wewnętrznego i zewnętrznego są ustrukturuwane, przewidywalne i wytłumaczalne; (2) dostępne są dla niej zasoby, które pozwolą sprostać wymaganiom stawianym przez te bodźce; i (3) wymagania te są wyzwaniem wartym wysiłku i zaangażowania” (s. 19). Trzy wyodrębnione części („składniki”) nazwane zostały odpowiednio „rozumiałością”, „sterowalnością”² i „sensownością”. Autor ten lokuje swoją koncepcję w kręgu psychologii zdrowia, a dokładniej – paradygmatu stresu w ujęciu Lazarusa i jego współpracowników (np. Lazarus, 1986; Holroyd, Lazarus, 1982; Monat, Lazarus, 1977). Podstawową hipotezę tej koncepcji można streścić w twierdzeniu, że prozdrowotne działanie SOC polega na tym, że jego wysoki poziom sprzyja skutecznemu radzeniu sobie ze stresem, co w rezultacie prowadzi do lepszego zdrowia. Wprawdzie Antonovsky (1995) *explicitie* opowiada się za stanowiskiem Lazarusa, że nie ma jednego zawsze najbardziej skutecznego sposobu radzenia sobie, ale wielokrotnie sugeruje, że zwykle najskuteczniejszym sposobem jest koncentracja na rozwiązaniu problemu i że właśnie tej strategii sprzyja silne poczucie koherencji. O ile życie człowieka nasycone jest stresami (w rozumieniu Antonovsky'ego, 1995), a wspomniane przypuszczenia dotyczące sposobu działania SOC są trafne, o tyle można spodziewać się pozytywnego związku SOC nie tylko ze zdrowiem, ale i z efektywnym funkcjonowaniem psychospołecznym. Liczba dotychczasowych badań nad poczuciem koherencji (SOC) albo zbliża się do 100, albo już przekroczyła tę wartość. Znaczna ich większość demonstruje związek między SOC a zdrowiem i efektywnym funkcjonowaniem psychospołecznym. Uwzględniając dane pochodzące z dokonanego przez Antonovsky'ego (1993) przeglądu 17 studiów, w których zbadano związki SOC z co najmniej 65 zmiennymi oraz z innymi, głównie nowszych prac, można powiedzieć, że poczucie koherencji silnie koreluje z niepokojem (np. r Spermans = -0,76 w próbie 24 mężczyzn i 71 kobiet badanych za pomocą TMAS – Flannery, Flannery, 1990³; r Pearsona = -0,71 w próbie stu studentów amerykańskich badanych za pomocą STPI-T – Holm i in., 1988 – za McSherry, Holm, 1994; r = -0,66 dla niepokoju jako cechy w próbie 1023 łódzkich pielęgniarek – Koniarek, Dudek, Makowska, 1993; r = -0,64 w grupie 105 anglo-Amerykanów badanych za pomocą STPI-T, ale tylko r = -0,43 w grupie 81 rdzennych Amerykanów – Bowman, 1996), zadowoleniem z życia mierzonym za pomocą skali QOL (np. r = 0,76 w próbie 148 Szwedów – Dahlin i in., 1990; r = 0,54 dla terażniejszości w próbie 150 osób – Sęk, Pasikowski, 1998) i innych skal (np. r = 0,61 w grupie 47 młodych mężczyzn i r = 0,49 w grupie 47 młodych kobiet z badań Huesmanna i Frączka – Frączek, Zwoliński, 1999), ogólnym nasileniem objawów psychopatologicznych mierzonych za

1 Adres do korespondencji: Zakład Psychologii Klinicznej, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Al. Sobieskiego 1/9, 02-957 Warszawa.

2W polskim wydaniu książki Antonovsky'ego (1995) H. Grzegońska-Klarkowska termin „manageability” przetłumaczyła jako „zaradność”, autor artykułu woli jednak trzymać się tradycji wcześniejszych przekładów różnych publikacji Antonovsky'ego, zgodnie z którą „manageability” tłumaczone było jako „sterowalność”, po części ze względu na przyzwyczajenia niektórych badaczy zjawiska, po części z chęci zachowania jednolitej konwencji językowej przekładu nazw dwóch pozostałych składników SOC, zgodnie z którą relacja między ja i światem jest wskazywana za pomocą terminów charakteryzujących właściwości tego świata (tj. „rozumiałość” i „sensowność”).

3Flannery i in. (1994) podają dla próby o nieco innych liczebnościach (36 mężczyzn i 69 kobiet) r Pearsona = -0,51.

pomocą SCL-90 (np. $r = -0,70$, Dahlin i in., 1990) oraz depresją zwykle mierzona za pomocą BDI (np. r Spermans = $-0,76$ – Flannery, Flannery, 1990⁴; $r = -0,63$ – Holm i in., 1988 – za McSherry, Holm, 1994; $r = -0,66$ w grupie 105 anglo-Amerykanów i $r = -0,49$ w grupie 81 rdzennych Amerykanów – Bowman, 1996; $r = -0,62$ w próbie 127 uczniów i uczennic warszawskich klas maturalnych badanych za pomocą HSCL – Mroziak, Czabała, Zwoliński, 1996). Podobnie lub nieznacznie słabiej koreluje z innymi zmiennymi, jak samoocena, ogólny stan zdrowia, dobre samopoczucie itp. (Antonovsky, 1993). Ciekawe, że cytowane przez Antonovsky'ego (1993) współczynniki korelacji poczucia koherencji ze zmiennymi pozornie podobnymi, a przez to konkurencyjnymi, tj. z odpornością (*hardiness*) Kobasy (1979) ($r = 0,50$) i z wewnętrzną lokalizacją kontroli ($r = 0,44$), przybierają wartości umiarkowane, co przemawia za odrębnością tych konstruktów.

Badania traktujące SOC jako zmienną pośredniczącą z jednej strony pokazują jej skutki, a więc i znaczenie, z drugiej – przybliżają nas do odpowiedzi na pytanie o jej uwarunkowania. Na przykład Zwoliński (1999), wykorzystując dane pochodzące od 117 mężczyzn i 85 kobiet badanych przez Mroziak (1996) pod koniec szkoły średniej i rok później, potwierdził modele ujmujące SOC jako zmienną pośredniczącą między niektórymi stylami radzenia sobie ze stresem a poczuciem zdrowia.

Zasadniczo niewiele wiadomo na temat potencjalnych uwarunkowań poczucia koherencji, a odpowiednie hipotezy są wyprowadzane niemal bezpośrednio z definicji. Według Antonovsky'ego (1995), poziom poczucia koherencji osiągnięty w trakcie rozwoju ontogenetycznego zależy od prototypowych wzorców doświadczeń życiowych. Autor ten sądzi, że doświadczenia charakteryzujące się „spójnością, udziałem w kształtowaniu rezultatu końcowego oraz równowagą między niedociążeniem a przeciążeniem” (1995, s. 42) prowadzą do pojawienia się lub wzmocnienia silnego poczucia koherencji. Dokładniej, „spójność doświadczeń dostarcza podstaw dla poczucia zrozumiałości” (Antonovsky, 1987, s. 92), co w pewnym uproszczeniu oznacza chyba, że prototypowe wzorce doświadczeń życiowych charakteryzujące się spójnością są warunkiem koniecznym (o ile termin „podstawa” jest w cytowanym kontekście synonimem „warunku koniecznego”) ukształtowania się uogólnionego poczucia czy przekonania lub oczekiwania, że aktualnie napływające (lub mogące napłynąć) informacje są spójne, bo percepcja owej spójności jest jednym ze wskaźników definicyjnych poczucia zrozumiałości. Z kolei „właściwa równowaga obciążenia” byłaby warunkiem koniecznym poczucia sterowalności, a „współdziałanie w kształtowaniu wyniku – poczucia sensowności” (Antonovsky, 1987, s. 92), przy czym w tym ostatnim przypadku chodzi o współdziałanie w decyzjach (np. akceptację zadań i wpływ na ich realizację) dotyczących działalności cenionej przez społeczeństwo lub przez osoby znaczące oraz zależność wyników tej działalności od zachowań jednostki. Ale w dzieciństwie poczucie sensowności ma się kształtować głównie pod wpływem pochodzących z otoczenia dziecka komunikatów o jego wartości czy ważności dla osób znaczących. Sagy i Antonovsky (1999) podjęły próbę retrospektywnego zbadania związków między doświadczeniami spójności, równowagi obciążenia, udziału w kształtowaniu wyników i bliskości emocjonalnej w rodzinie w okresie dorastania a poczuciem koherencji (SOC) u 36 mężczyzn i 53 kobiet w wieku emerytalnym. Ponadto badały związek między SOC tych osób a statusem socjoekonomicznym rodziny i wykształceniem rodziców. Jedyne istotne (w dodatku słabe) korelacje dotyczyły przeciążenia ($r = -0,27$) i zasobów rodziny ($r = 0,23$) traktowanych jako wskaźniki doświadczeń równowagi obciążenia oraz poczucia autonomii ($r = 0,25$) jako jednej z dwóch zmiennych związanych z doświadczeniami udziału w kształtowaniu wyniku, poczucia przynależności ($r = 0,22$) jako jednej z trzech zmiennych bliskości emocjonalnej i poziomu wykształcenia rodziców ($r = 0,32$). Próba sprawdzenia modelu ścieżkowego z pochodzeniem etnicznym, płcią, statusem socjoekonomicznym i wykształceniem rodziny jako zmiennymi egzogenicznymi oraz z czterema rodzajami doświadczeń (*notabene* nie wiadomo jak operacjonalizowanymi) jako zmiennymi pośredniczącymi zakończyła się co najwyżej częściowym sukcesem: spośród doświadczeń jedynie równowaga obciążenia miała wpływ (pozytywny) na poczucie koherencji. Z kolei na równowagę obciążenia pozytywnie wpływały: status socjoekonomiczny i wykształcenie rodziny oraz pochodzenie nieeuropejskie (ale jednocześnie pochodzenie europejskie wykazywało bezpośredni wpływ pozytywny na SOC).

Inne podejście do kwestii potencjalnych uwarunkowań poczucia koherencji zaprezentował Ben-David (1996). W dwóch grupach studentów, urodzonych w Izraelu i w Związku Radzieckim, badał związek między percepcją w istocie systemowych właściwości rodziny, takich jak spójność i adaptacyjność mierzone za pomocą FACES III Olsona i in. (1985) oraz ogólne funkcjonowanie rodziny oceniane za pomocą skróconej wersji McMaster Family Assessment Device. Po dodaniu wieku i płci osób badanych do odpowiednich równań regresji wielokrotnej okazało się, że wśród studentów urodzonych w Izraelu jedynym istotnym predyktorem poczucia koherencji jest ogólne funkcjonowanie rodziny, a wśród urodzonych w Związku Radzieckim – funkcjonowanie i dodatkowo płeć. Zdając sobie sprawę z tego, że osoby o wyższym poziomie SOC mogą mieć tendencję do pozytywnego spostrzegania swych rodzin, Ben-David (1996) skłonny jest przypuszczać, że silne poczucie koherencji u dorastającego lub młodego dorosłego sprzyja dobremu funkcjonowaniu rodziny, a dobre funkcjonowanie

⁴Flannery i in. (1994) podają r Pearsona = $-0,48$.

SYSTEMOWE ZASOBY RODZINY A POCZUCIE KOHERENCJI

rodziny pomaga w rozwoju silnego poczucia koherencji. Nietrudno zauważyć, że taki pogląd bliski jest koncepcji cyrkularnej przyczynowości, charakterystycznej dla systemowego podejścia do badania rodzin (np. Hoffman, 1981).

Bodaj najbardziej znanym przykładem połączenia podejścia systemowego z paradygmatem stresu jest podwójny model ABCX McCubbina i Patterson (1983). Autorzy postulują, że zasoby rodziny wpływają korzystnie na radzenie sobie ze stresem i na zdrowie jej członków. Z kolei osobiste zasoby członków rodziny, takie jak zdrowie, właściwości osobowości, samoakceptacja i poczucie kontroli nad swym życiem, zostały zaliczone do zasobów adaptacyjnych rodziny. Te zasoby adaptacyjne rodziny, które dotyczą całego (lub prawie całego) systemu rodzinnego (a nie przede wszystkim poszczególnych członków), nazywamy zasobami systemowymi. Przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule są jedynie zasoby wewnętrzne wobec systemu rodzinnego (do najczęściej badanych zasobów zewnętrznych zapewne należy wsparcie społeczne – por. Boyce, 1985 – oczywiście wtedy, gdy nie interesuje nas wsparcie wewnątrz rodziny).

Wyżej przedstawiono wiele dowodów na adaptacyjną rolę poczucia koherencji, co oznacza, że w języku paradygmatu radzenia sobie ze stresem można uznać SOC za zasób jednostki (szerzej na temat zmiennych osobowościowych jako zasobów jednostki zob. np. Cohen, Edwards, 1989; Sheridan, Radmacher, 1998). Poczucie koherencji członków rodziny jest prawdopodobnie jej wewnątrzsystemowym zasobem adaptacyjnym w sensie teorii McCubbina i Patterson (1983). Koncepcja cyrkularnych zależności w systemie rodzinnym, a także sam podwójny model ABCX skłania do sformułowania hipotezy, że rozmaite systemowe zasoby rodziny będą pozytywnie wpływać na poziom poczucia koherencji jej członków.

Do zasobów rodziny Olson, Larsen i McCubbin (1985) zaliczyli mocne strony rodziny (*family strengths*) obejmujące dumę rodziny i skuteczność współdziałania, przez tych autorów zwaną zgodą czy akordem (*accord*), przez innych (np. Grotevanta i Carlson, 1989) – kompetencją. Termin „mocne strony rodziny” zaczerpnięli z praktyki doskonalenia (wzbogacania) rodzin, a jego definicja wywodzi się wprost z operacjonalizacji.

Dwadzieścia pięć stwierdzeń opisujących rodzinę poddali analizie czynnikowej. W rezultacie uzyskano skalę składającą się z 12 stwierdzeń będących wskaźnikami dwóch czynników. Pierwszy z nich nazwano dumą. Tak wyodrębniona dumą przejawia się w przekonaniu o wzajemnym szacunku i zaufaniu członków rodziny, wspólnocie przekonań i wartości, optymizmie w sprawach dotyczących rodziny, poczuciu bycia lojalnym wobec rodziny, odczuwaniu dumy z rodziny i przekonaniu o możliwości wyrażania swych uczuć. Drugi czynnik nazwano zgodą. Obejmuje on zarówno przekonania o niskim poziomie konfliktów i krytyki między członkami rodziny, jak i przeświadczenia o kompetencji i sprawności rodziny.

Do zasobów ułatwiających radzenie sobie ze stresem w literaturze psychologicznej zaliczane bywają: wysoki status socjoekonomiczny i wykształcenie. Antonovsky (1995) twierdzi, że poczucie koherencji stabilizuje się w późniejszym okresie dorosłości. Tymczasem większość osób maksymalny poziom wykształcenia formalnego osiąga we wczesnej dorosłości. Z kolei wykształcenie koreluje ze statusem socjoekonomicznym (por. Czapiński, 1998)⁵. Dlatego założono, że raczej ten status i poziom wykształcenia rodziców, zwykle kończonego we wczesnej dorosłości, wpływa (pozytywnie) na poziom poczucia koherencji jej członków niż odwrotnie. (Dodatkowym argumentem, wprawdzie tylko na rzecz hipotezy o wpływie wykształcenia rodziców na SOC dziecka, były przytaczane wyżej wyniki badań Sagy i Antonovsky). Z podobnych powodów założono, że inne zasoby rodziny, takie jak jej mocne strony i poczucie koherencji rodziców, są wcześniejsze od poczucia koherencji dziecka i dlatego przyjęto hipotezę, że te zasoby prowadzą do wzrostu poczucia koherencji u dziecka znajdującego się na początku okresu dorosłości. Mniej jasny jest dominujący kierunek wpływu między mocnymi stronami rodziny a poczuciem koherencji rodziców. Zakładając, że poczucie koherencji rodziców nie zmienia się istotnie od około ich trzydziestego roku życia, zaś mocne strony rodziny nadal podlegają zmianom (np. z powodu przejścia rodziny do kolejnej fazy rozwojowej), jest prawdopodobne, że raczej to poczucie wpływa (dodatnio) na mocne strony niż odwrotnie. Potwierdzenie powyższych hipotez było celem przeprowadzonych analiz.

⁵Pośredni argument za tą korelacją zawarty jest w *Roczniku statystycznym* (1998), według którego „przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na jedną osobę w 1997” wynosił w rodzinach robotniczych 395 zł, a w rodzinach pracowników nierobotniczych – 641 zł.

Osoby badane i przebieg badań

Sto dwadzieścia cztery osoby w wieku 18-25 lat (46 mężczyzn i 78 kobiet, średni wiek 21,6 lat) – oraz ich rodzice (ojciec i matka) – zostały zbadane przez płatne ankieterki, studentki Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Warszawskiego. Ankieterki same wyszukiwały rodziny do badania według określonych kryteriów, tj. co najmniej jedno dziecko w wieku 18-25 lat, zamieszkiwanie tego dziecka z rodzicami, brak wyraźnej patologii w rodzinie. Znaczna większość rodzin mieszkała w Warszawie. Badanie odbywało się w domu badanych; wszyscy członkowie rodziny wypełniali kwestionariusze równocześnie, z zachowaniem dyskrecji.

Zmienne i zastosowane metody

Spośród zmiennych mierzonych w szerszym programie (kierowanym przez K. Kosińską-Dec) na potrzeby niniejszego opracowania uwzględniono: wykształcenie matki (EDUM) i ojca (EDUO), ocenę sytuacji ekonomicznej rodziny przez matkę (EKOM), ojca (EKOO) i (dorosłe) dziecko (EKODZ), mocne strony rodziny w percepcji matki (MSRM), ojca (MSRO) i dziecka (MSRDZ) oraz poczucie koherencji (SOC) i jego składniki, tj. poczucie zrozumiałości, sterowalności i sensowności u każdego z badanych członków rodziny. Poczucie koherencji (SOC) było badane za pomocą Kwestionariusza Orientacji Życiowej A. Antonovsky'ego (1995), którego 29 samoopisowych pozycji z siedmiostopniowymi skalami zgody tworzy skalę SOC. Skala ta składa się trzech podskal: zrozumiałości, sterowalności i sensowności, mierzących odpowiednio trzy składniki poczucia koherencji. Wskaźnikiem siły poczucia zrozumiałości jest deklarowany stopień przekonania osoby badanej o tym, że: nie miewa poczucia bycia niezrozumianą, zna dobrze ludzi, z którymi kontaktuje się na co dzień, nie doznała zaskoczenia zachowaniem znajomych, rzadko miewa wrażenie, że jest w nieznannej sytuacji i nie wie, co robić, wybór rozwiązania trudnego problemu jest dla niej zawsze jasny, jej życie będzie w przyszłości uporządkowane i jasne itp. Siła poczucia sterowalności przejawia się w przekonaniu tej osoby, że: nigdy nie zawiedli jej ludzie, na których liczyła, rzadko ma poczucie, że jest traktowana niesprawiedliwie, zawsze można znaleźć wyjście z przykrych sytuacji, pozostanie w dobrym nastroju, zawsze uda się jej pokonać trudności w ważnych dziedzinach swego życia itp. Siłę poczucia sensowności określa stopień przekonania jednostki o tym, że: obchodzi ją to, co się wokół niej dzieje, życie jest bardzo ciekawe, miała wyraźne cele i dążenia, jej życie będzie sensowne i celowe itp. Im wyższy wynik, tym silniejsze poczucie koherencji lub jego składnik. Polska adaptacja skali SOC charakteryzuje się dobrymi właściwościami psychometrycznymi, nie gorszymi niż wersje zagraniczne (por. Antonovsky, 1993; 1996). Wysokimi są: jej stabilność ($r = 0,83$) w okresie dwóch tygodni, badana u 120 uczniów ostatnich klas szkół średnich (Mroziak i in., 1996), i zgodność wewnętrzną ($\alpha = 0,87$), szacowana w próbie 1006 uczniów ostatnich klas szkół średnich. Trafność teoretyczna badana korelacjami ze skalami HSCL nie budzi zastrzeżeń (Mroziak i in., 1996). Pewne wątpliwości wywołuje trafność czynnikowa kwestionariusza, ale są one wspólne dla różnych wersji językowych, a ponadto autorowi niniejszego artykułu udało się wykazać w próbie 1006 uczniów istnienie jednego, ogólnego czynnika wtórnego (szerzej na ten temat zob. Zwoliński, w druku).

Mocne strony rodziny (MSR) były badane za pomocą skali skonstruowanej przez Olsona, Larsen i McCubbina (1985), przetłumaczonej przez I. Jelonkiewicz, K. Kosińską-Dec i M. Zwolińskiego. Skala ta składa się z dwóch podskal: dumy rodzinnej i zgody rodzinnej. Zawiera ona 12 stwierdzeń z pięciostopniowymi skalami zgody. Autorzy narzędzia podają dosyć wysokie wartości oszacowań zgodności wewnętrznej wykonanych na dużej próbie ($\alpha = 0,83$ dla całej skali, $\alpha = 0,88$ dla dumy i $\alpha = 0,72$ dla zgody), umiarkowanie wysokie oszacowania stabilności badane w mniejszej próbie w odstępie 4 tygodni ($r = 0,58^6$ dla całej skali, $r = 0,73$ dla dumy i $r = 0,79$ dla zgody); struktura czynnikowa prawdopodobnie⁷ jest dobrze wyodrębniona.

Główną metodą analizy statystycznej w tym opracowaniu jest modelowanie równań strukturalnych. Metoda ta, łącząca właściwości analizy ścieżkowej i konfirmacyjnej analizy czynnikowej, pozwala na testowanie modeli przyczynowych (lub – przy słabszej interpretacji – predykcyjnych), w których obok zmiennych jawnych mogą występować zmienne ukryte, zwykle interpretowane jako czynniki w znaczeniu używanym w teorii analizy czynnikowej. Autor sądzi, że metody tworzenia tzw. zmiennych ukrytych mogą z powodzeniem zostać wykorzystane do konstruowania, niekoniecznie tak ukrytych, jak czynniki psychologiczne, zmiennych systemowych w systemach społecznych, np. rodzinach, na podstawie zmiennych indywidualnych (np. osobistych zasobów) członków systemu (np. rodzinnego)⁸. Wstępne analizy, niejako przygotowujące zmienne do pierwszego z testowanych modeli, oparte są na typologii rodzin skonstruowanej za pomocą analizy skupień. Wszystkie

6Prawdopodobnie powinno być 0,78 lub 0,75.

7Tylko prawdopodobnie, bo autorzy nie podają ładunków dla konkurencyjnego czynnika.

8Metody te są bardziej poprawne od tradycyjnego uśredniania pomiarów pochodzących od wielu osób lub arbitralnego konstruowania złożonych indeksów w tym sensie, że uwzględniają błąd pomiaru.

SYSTEMOWE ZASOBY RODZINY A POCZUCIE KOHERENCJI

analizy statystyczne wykonano za pomocą pakietu programów statystycznych „Statistica 5 '97”.

WYNIKI

Typ rodziny a poczucie koherencji

W celu dokonania typologii rodzin pod względem takich zasobów systemowych, jak wykształcenie, status socjoekonomiczny i mocne strony, dane rodziców w zakresie wykształcenia matki (EDUM) i ojca (EDUO), sytuacji ekonomicznej rodziny w ocenie matki (EKOM) i ojca (EKOO) oraz mocnych stron rodziny w percepcji matki (MSRM) i ojca (MSRO) poddano analizie skupień metodą k średnich. Podział na dwa skupienia doprowadził do wyodrębnienia dwóch grup rodzin istotnie różniących się między sobą pod względem każdej z tych zmiennych [$9,72 < FF(1,122) < 242,34$; wszystkie $p < 0,01$]. Profile średnich dla grup (skupień) przedstawione są na rys. 1.

Rys. 1. Wykres średnich dla zasobów systemowych w każdym z dwóch skupień rodzin (EDUM/EDUO = wykształcenie matki/ojca, EKOM/EKOO = sytuacja ekonomiczna rodziny w ocenie matki/ojca, MSRM/MSRO = mocne strony rodziny w percepcji matki/ojca)

Profile te wskazują wyraźnie na istnienie dwóch typów rodzin: o wysokich (skupienie 1, $n = 74$) i niskich (skupienie 2, $n = 50$) zasobach. (Stosując podział na trzy skupienia, uzyskano dodatkowo typ mieszany: o wysokim wykształceniu, niskiej sytuacji ekonomicznej i raczej niskich mocnych stronach, ale wyodrębnienie tego typu nic nie wносиło do dalszych analiz, stąd zaprezentowane zostaną tylko prostsze analizy dotyczące dwóch typów).

Następnie porównano obie grupy pod względem siły poczucia koherencji u poszczególnych członków rodziny za pomocą serii analiz wariancji. Średnie dla globalnego wskaźnika SOC i jego składników, a także wartości F przedstawione są w tab. 1.

Tabela 1.
Średnie poczucia koherencji (SOC) i jego składników u członków rodzin
o wysokich i niskich zasobach systemowych oraz wartości F i p

Członek rodziny	Zmienna zależna	Niskie zasoby	Wysokie zasoby	$F(1, 122)$	$p \leq$
Matka	SOC (globalny)	129,6	144,9	15,16	0,001
	Zrozumiałość	43,5	49,4	11,68	0,001
	Sterowalność	45,6	51,8	14,92	0,001
	Sensowność	40,5	43,7	5,94	0,05
Ojciec	SOC (globalny)	131,9	146,3	11,82	0,001
	Zrozumiałość	44,8	51,1	13,04	0,001
	Sterowalność	47,2	51,3	6,34	0,05
	Sensowność	40,0	43,8	8,70	0,01
Dziecko	SOC (globalny)	130,3	138,0	5,51	0,05
	Zrozumiałość	42,5	44,6	2,53	ni.
	Sterowalność	46,9	50,2	5,97	0,05
	Sensowność	38,1	40,4	3,91	0,05

Wyniki tych analiz wskazują na to, że – po pierwsze – rodzice z rodzin o wysokich zasobach systemowych mają silniejsze poczucie koherencji (co przejawia się zarówno globalnie, jak i w każdym z jego składników). Po drugie – dorosłe dzieci rodziców z rodzin o wysokich zasobach mają na ogół silniejsze (globalne) poczucie koherencji, a także silniejsze poczucie sterowalności i sensowności, niż ich rówieśnicy z rodzin o niskich zasobach.

Modele wpływu zasobów rodziny na poczucie koherencji u dorosłego dziecka

Stwierdzone w poprzednim punkcie różnicowanie siły poczucia koherencji młodych dorosłych w zależności od poziomu zasobów rodziny sugeruje, że to zasoby wpływają na ich poczucie koherencji. Podjęto więc próbę potwierdzenia tego przypuszczenia (a zarazem wcześniej sformułowanej hipotezy) za pomocą równań strukturalnych, testując model, w którym te same zmienne zasobów, co w punkcie 1 potraktowano jako przejawy ukrytego czynnika egzogenicznego „systemowe zasoby rodziny”, zaś wskaźnik globalny poczucia koherencji (SOC) dziecka – jako (jawną) zmienną endogeniczną. Standaryzowany współczynnik ścieżki od systemowych zasobów rodziny do SOC wynosił 0,38 ($p < 0,001$), co wskazywałoby na umiarkowany wpływ tego czynnika na poczucie koherencji dziecka. Model ten jest jednak zdecydowanie słabo dopasowany do danych (również w populacji), o czym świadczą wartości indeksów: skorygowanego Γ populacji ($\Gamma = 0,703$), skorygowanego dobroci dopasowania Jöreskoga i Sörboma (AGFI = 0,657) i unormowanego indeksu Bentlera-Bonetta (BBI = 0,613) znacznie poniżej 0,95 oraz skorygowanego indeksu Steigera-Linda reszty standaryzowanej (RMSEA = 0,209) znacznie powyżej 0,05. Tak słabe dopasowanie może budzić wątpliwości co do trafności modelu przyczynowego.

Podjęto więc próbę skonstruowania modelu bardziej odpowiadającego danym. Przede wszystkim okazało się, że trochę lepiej dopasowane są modele, w których obok dotychczasowych zmiennych występuje poczucie koherencji rodziców. Jeszcze lepsze rezultaty uzyskano, gdy ocenę sytuacji ekonomicznej rodziny potraktowano nie jako jeden ze wskaźników jej pozycji socjoekonomicznej, lecz jako miarę satysfakcji ekonomicznej (zadowolenia poszczególnych członków rodziny z jej sytuacji ekonomicznej), a ponadto do modelu włączono percepcję mocnych stron rodziny przez dziecko. Dodatkową (choć niewielką) poprawę dopasowania uzyskano przez przekształcenie w założeniu (dyskusyjnym) interwałowej zmiennej „poziom wykształcenia” na zero-jedynkową zmienną „wykształcenie powyżej średniego”. W tab. 2 przedstawiono interkorelacje zmiennych wchodzących w skład serii tak rozszerzonych modeli.

Tabela 2.
Współczynniki korelacji $r(122)$ między zmiennymi wykorzystanymi do testowania
rozszerzonych modeli wpływu zasobów rodziny na SOC dziecka

Zmienna	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. DZSOC	1,00	0,34*	0,21*	0,45*	0,29*	0,32*	0,22*	0,13	0,17	0,14
2. MSOC	0,34*	1,00	0,31*	0,38*	0,64*	0,45*	0,21*	0,19*	0,09	0,20*
3. OSOC	0,21*	0,31*	1,00	0,17	0,33*	0,50*	0,14	0,23*	0,35*	0,15
4. MSRDZ	0,45*	0,38*	0,17	1,00	0,47*	0,50*	0,44*	0,38*	0,24*	0,22*

SYSTEMOWE ZASOBY RODZINY A POCZUCIE KOHERENCJI

5. MSRM	0,29*	0,64*	0,33*	0,47*	1,00	0,55*	0,27*	0,21*	0,29*	0,33*
6. MSRO	0,32*	0,45*	0,50*	0,50*	0,55*	1,00	0,22*	0,24*	0,36*	0,20*
7. EKODZ	0,22*	0,21*	0,14	0,44*	0,27*	0,22*	1,00	0,57*	0,43*	0,19*
8. EKOM	0,13	0,19*	0,23*	0,38*	0,21*	0,24*	0,57*	1,00	0,57*	0,08
9. EKOO	0,17	0,09	0,35*	0,24*	0,29*	0,36*	0,43*	0,57*	1,00	0,15
10. EDUM'	0,14	0,20*	0,15	0,22*	0,33*	0,20*	0,19*	0,08	0,15	1,00
11. EDUO'	0,29*	0,24*	0,24*	0,27*	0,29*	0,20*	0,16	0,16	0,29*	0,56*

Objaśnienia do tabeli: DZSOC – SOC dziecka, MSOC – SOC matki, OSOC – SOC ojca, MSRDZ – mocne strony rodziny (MSR) w percepcji dziecka, MSRM – MSR w percepcji matki, MSRO – MSR w percepcji ojca, EKODZ – sytuacja ekonomiczna rodziny w ocenie dziecka, EKOM – sytuacja ekonomiczna rodziny w ocenie matki, EKOO – sytuacja ekonomiczna rodziny w ocenie ojca, EDUM' – wykształcenie matki powyżej średniego, EDUO' – wykształcenie ojca powyżej średniego; * $p < 0,05$.

Wśród modeli wykorzystujących wszystkie zmienne zawarte w tab. 2 najbardziej obiecujące, w sensie dopasowania do danych i teoretycznej zasadności, okazały się te, które zakładały (i przez to umożliwiały weryfikację hipotezy), że *wpływ takich zmiennych systemowych, jak wykształcenie rodziców, ich poczucie koherencji, percepcja mocnych stron rodziny i satysfakcja ekonomiczna na poczucie koherencji dorosłego dziecka jest pośredniczony przez jego konstrukcję mocnych stron rodziny i sytuacji ekonomicznej rodziny* (satysfakcję ekonomiczną). W tej grupie najlepiej pasującymi do danych okazały się dwa modele, z których jeden – teoretycznie bardziej prawdopodobny – został przedstawiony na rys. 2 i będzie przedmiotem szerszego omówienia.

Rys. 2. Standaryzowane rozwiązanie dla modelu wpływu systemowych zmiennych rodziny na poczucie koherencji dorosłego dziecka (diagram uproszczony: w kółkach zmienne ukryte, w prostokątach zmienne jawne, oznaczenia jak w tab. 2, ε – błąd pomiaru, pominięto zakłócenia; * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$).

Tradycyjne miary dobroci dopasowania tego najlepszego modelu, tj. AGFI = 0,869 i unormowany BBI = 0,883, osiągały wartości poniżej 0,95, ale uznawana przez autorów „Statistica 5” za lepszą skorygowana $\Gamma = 0,957$ przekroczyła to wysokie kryterium⁹, natomiast indeks RMSEA = 0,060 tylko o 0,01 przekroczył kryterium 0,05. Tak więc model ten można uznać za raczej dobrze dopasowany do danych (również w populacji, a nie tylko w próbie).

Ten najlepiej dopasowany model jest skutkiem trymowania modelu nieco szerszego, charakteryzującego się niewiele gorszym dopasowaniem do danych. W modelu szerszym sprawdzano następujące założenia, zgodne z wcześniej sformułowanymi hipotezami: właściwość systemowa rodziny „wykształcenie rodziców”, przejawiająca się w wyższym od średniego poziomie wykształcenia matki (EDUM') i ojca (EDUO'), wpływa bezpośrednio i pozytywnie¹⁰ na trzy inne właściwości systemowe, tj. poczucie koherencji (SOC) rodziców, wyrażone globalnymi wskaźnikami SOC matki (MSOC) i ojca (OSOC), mocne strony rodziny (MSR) w percepcji rodziców, mierzone za pomocą globalnych wskaźników matki (MSRM) i ojca (MSRO), oraz satysfakcję ekonomiczną rodziców, przejawiającą się w ocenach sytuacji ekonomicznej rodziny dokonywanych przez matkę (EKOM) i ojca (EKOO); SOC rodziców oddziałuje bezpośrednio na ich satysfakcję ekonomiczną, na MSR w ich percepcji i na SOC dziecka (DZSOC); satysfakcja ekonomiczna rodziców wpływa na satysfakcję ekonomiczną dziecka tożsamą z jego oceną sytuacji ekonomicznej rodziny (EKODZ) i odwrotnie – satysfakcja ekonomiczna dziecka oddziałuje na satysfakcję ekonomiczną rodziców¹¹; MSR takie, jakie są spostrzegane przez rodziców, mają wpływ na ich percepcję przez dziecko (MSRDZ) i na jego satysfakcję ekonomiczną (EKODZ); ta ostatnia zmienna wpływa na poczucie koherencji dziecka (DZSOC) i na jego percepcję mocnych stron rodziny (MSRDZ), a percepcja ta (tj. MSRDZ) oddziałuje na SOC dziecka (DZSOC). Szerszy model uwzględniał wszystkie te założenia, a także istotne korelacje błędów pomiaru MSOC i MSRM oraz OSOC i MSRO. Większość założeń potwierdzono za pomocą układu równań strukturalnych, ale zdecydowanie nie potwierdziły się (standaryzowane współczynniki ścieżek nie różniły się istotnie od 0) założenia dotyczące bezpośredniego związku wykształcenia rodziców z ich satysfakcją ekonomiczną i percepcją mocnych stron rodziny oraz wpływu satysfakcji ekonomicznej dziecka na jego poczucie koherencji, choć można mówić o potwierdzeniu wpływów pośrednich.

9 Niektórzy autorzy przyjmują wartość 0,90 jako kryterium dobrego dopasowania.

10 Oba modele zawierają tylko ścieżki wpływów dodatnich, dlatego określenie to zostanie pominięte w dalszej ich prezentacji.

11 Bezpieczniej byłoby tu mówić o korelacji między satysfakcją rodziców i dziecka ze względu na prawdopodobny związek obu zmiennych z rzeczywistymi dochodami rodziny, które nie były kontrolowane; jednak program SEPATH z pakietu „Statistica” nie pozwala na bezpośrednie wyrażenie korelacji między ukrytymi zmiennymi endogennymi. Równie dobrze dopasowany model, co model z ryc. 2, przyjmuje mniej realistyczne założenie o jednokierunkowym wpływie satysfakcji ekonomicznej rodziców na satysfakcję ekonomiczną dziecka.

MAREK ZWOLIŃSKI

Model trymowany (zob. rys. 2) powstał przez usunięcie nieistotnych ścieżek z wyżej przedstawionego modelu szerszego; wszystkie zmienne jawne oraz sposób wyodrębnienia zmiennych ukrytych pozostały bez zmiany. Model trymowany, podobnie jak model szerszy, zawiera cztery zmienne ukryte, które mogą być interpretowane jako zmienne zasobów systemowych podsystemu rodzicielskiego. Przeprowadzona analiza wykazała, że nie zmienił się zasadniczy sens tych zmiennych (jaki można określić na podstawie współczynników ścieżek prowadzących od zmiennych ukrytych do definiujących je zmiennych jawnych, czyli ładunków czynnikowych). W zmiennej „wykształcenie rodziców (powyżej średniego)” nieco większą rolę odgrywa wykształcenie ojca niż matki. Odwrotnie rzecz się ma z poczuciem koherencji rodziców i ich satysfakcją ekonomiczną, gdzie nieco większą rolę odgrywają matki. Z kolei rodzicielska percepcja mocnych stron rodziny w jednakowym stopniu przejawia się w percepcji ojca i matki (albo uwzględnia percepcję ojca i matki). Potwierdzenie – w wyniku przeprowadzonych analiz – modelu trymowanego przemawia za istnieniem następującej struktury przyczynowo-skutkowej: wyższe wykształcenie rodziców prowadzi do ich silniejszego poczucia koherencji (SOC), które z kolei przyczynia się do wzmocnienia poczucia koherencji u dziecka (DZSOC) bezpośrednio (przynajmniej w ramach analizowanego zbioru zmiennych) i pośrednio, trzema drogami. Pierwsza z tych dróg, charakteryzująca się najsilniejszym (choć słabszym od bezpośredniego) wpływem pośrednim SOC rodziców na SOC dziecka ($0,884 \times 0,578 \times 0,257 = 0,131$), prowadzi przez mocne strony rodziny (MSR) w percepcji rodziców i bezpośrednio MSR w percepcji dziecka. Druga, charakteryzująca się wyraźnie słabszym efektem pośrednim ($0,884 \times 0,188 \times 0,251 \times 0,257 = 0,011$), różni się od pierwszej tym, że wpływ MSR w percepcji rodziców na MSR w percepcji dziecka dokonuje się pośrednio, przez satysfakcję ekonomiczną tego ostatniego. Trzecia droga, o zupełnie znikomym efekcie pośrednim SOC rodziców ($0,341 \times 0,345 \times 0,251 \times 0,257 = 0,008$), przebiega przez satysfakcję ekonomiczną rodziców, satysfakcję ekonomiczną dziecka i MSR w percepcji dziecka. Efekt ten byłby trochę większy, gdyby przyjąć założenie o jednokierunkowym wpływie satysfakcji ekonomicznej rodziców na satysfakcję ekonomiczną dorosłego dziecka¹², lecz założenie takie jest niezbyt realistyczne.

PODSUMOWANIE, WNIOSKI I UWAGI KOŃCOWE

Analiza skupień wykazała, że badane rodziny różnią się istotnie i w jednorodny sposób pod względem takich zasobów systemowych, jak wykształcenie rodziców, status socjoekonomiczny i mocne strony rodziny (w percepcji rodziców), co pozwoliło na wyodrębnienie dwóch typów rodzin: a) o wysokich i b) o niskich zasobach. Seria analiz wariacyjnie wykazała, że członkowie rodzin o wysokich zasobach mają silniejsze poczucie koherencji niż członkowie rodzin o niskich zasobach. Biorąc pod uwagę, że co najmniej jedna ze zmiennych zasobów (tj. wykształcenie rodziców) jest wcześniejsza od poczucia koherencji i rodziców, i dziecka, a także to, że prawdopodobnie rodziny o określonych zasobach dostarczają swym członkom określonych doświadczeń, można powiedzieć, że prawdopodobnie zróżnicowanie rodzin w zakresie rozpatrywanych zasobów prowadzi do zróżnicowania poziomu poczucia koherencji u ich członków. Tak więc ta część analiz pośrednio i częściowo potwierdziła sformułowaną na wstępie hipotezę o pozytywnym wpływie zasobów systemowych rodziny na poczucie koherencji.

Bezpośrednim sprawdzeniem hipotezy o wpływie zasobów systemowych rodziny na poczucie koherencji dorosłego dziecka była seria testów odpowiednich modeli równań strukturalnych. Pierwszy z testowanych modeli, ujmujący zmienne, które stanowiły podstawę wyodrębnienia dwóch typów rodzin, jako jedną (ukrytą) zmienną systemową zasobów rodziny¹³, wprawdzie wskazywał na (co najwyżej) umiarkowany wpływ tych zasobów na poczucie koherencji młodego dorosłego, ale słabe dopasowanie do danych nie daje podstaw do wniosków na temat rzeczywistego związku.

Przyjęcie dodatkowych założeń, a mianowicie: ocena sytuacji ekonomicznej rodziny (na ogólnym wymiarze „dobra-zła”) jest lepszym wskaźnikiem satysfakcji ekonomicznej niż pozycji socjoekonomicznej, poczucie koherencji (SOC) rodziców jest ważnym zasobem systemowym determinującym SOC dorosłego dziecka, wpływ zasobów systemowych podsystemu rodzicielskiego na SOC dziecka jest pośredniczony przez odpowiadające im intrapsychiczne procesy tego dziecka, doprowadziło do sformułowania i potwierdzenia (jako zasadniczo dobrze

¹²Przyjęcie modelu zakładającego jednokierunkowy wpływ prowadzi do prawie dwukrotnego wzrostu wartości standaryzowanego współczynnika ścieżki Satysfakcja ekonomiczna rodziców → EKODZ (0,645) i sprowadzeniu niemal do zera wartości współczynnika ścieżki MSR rodziców → EKODZ, co całkowicie eliminuje tę ostatnią ścieżkę i realizujący się przez nią efekt pośredni SOC rodziców. W modelu, w którym wycięto by tę ścieżkę, efekt pośredni przez satysfakcję ekonomiczną rodziców wyniósłby 0,022, przy praktycznie nie zmienionym dopasowaniu modelu do danych (większość indeksów ulega poprawie o ok. 0,003).

¹³Oczywiście taka zmienna ukryta nie jest tym samym, co dwa wyodrębnione typy rodzin, a współczynnik ścieżki wyrażający w istocie korelację zasobów rodziny z SOC nie jest porównaniem typów rodzin pod względem SOC, ale zgodne wyniki zastosowania różnych metod analizy zwiększałyby poparcie dla wniosków o związkach (również przyczynowych).

SYSTEMOWE ZASOBY RODZINY A POCZUCIE KOHERENCJI

dopasowanego do danych nie tylko w próbie, ale i w populacji) modelu przyczynowo-skutkowego. Wyłącznie istotne współczynniki ścieżek w tym modelu potwierdzają trafność szczegółowych hipotez dotyczących związków między poszczególnymi zmiennymi modelu. Bezpieczniejsza interpretacja zakładałaby, że potwierdzono hipotezy dotyczące kierunku predykcji albo że wnioski mogą dotyczyć tylko predykcji. Istnieją jednak wspomniane na wstępie przesłanki teoretyczne dla przyjęcia interpretacji kauzalnej. W dodatku sprawdzenie modelu szerszego, bo zawierającego więcej ścieżek (a także innych, nie omawianych modeli), pozwoliło na uznanie niektórych zależności za mało prawdopodobne (np. istotny współczynnik korelacji między satysfakcją ekonomiczną dziecka a jego SOC sugeruje możliwość bezpośredniego, z punktu widzenia naszego zestawu zmiennych, wpływu pierwszej zmiennej na drugą lub odwrotnie; tymczasem sprawdzenie modelu szerszego, w którym związek tych dwóch zmiennych *de facto* był kontrolowany przez ustalenie wpływu mocnych stron rodziny i SOC rodziców wykazało, że bezpośredni związek satysfakcji ekonomicznej i SOC dziecka jest całkowicie nieistotny, tak więc można mówić co najwyżej o wpływie pośrednim, dokonującym się przez mocne strony rodziny w percepcji dziecka¹⁴).

W świetle powyższego można powiedzieć, że *prawdopodobnie na wzrost poczucia koherencji (SOC) młodego dorosłego wpływają bezpośrednio: dostrzeganie przez niego mocnych stron własnej rodziny oraz silne poczucie koherencji (SOC) charakteryzujące podsystem rodzicielski*. Zasadnicze dla poczucia sterowalności (jednego ze składników SOC) przekonanie o możliwości radzenia sobie z trudnościami świata jest być może po części rezultatem przypisania sprawności całej rodziny własnym relacjom ze światem. Z kolei bezpośredni (w ramach testowanego zestawu zmiennych) wpływ SOC rodziców na SOC dziecka przypuszczalnie mógłby być wytłumaczony działaniem nie uwzględnianego w teorii Antonovsky'ego procesu modelowania i/lub tym, że rodzice o silnym poczuciu koherencji mogliby dostarczać więcej doświadczeń sprzyjających według niego rozwojowi tego poczucia.

Dalsze zależności, prawdopodobne w świetle potwierzonego modelu, są następujące: poczucie koherencji (SOC) rodziców, któremu sprzyja wykształcenie powyżej średniego (jeśli rzeczywiście poczucie to jest późniejsze od formalnego wykształcenia), wpływa pozytywnie na SOC dziecka też pośrednio, przede wszystkim przez mocne strony rodziny (w percepcji rodziców i dalej – w percepcji dziecka), słabiej – przez mocne strony rodziny w percepcji rodziców, satysfakcję ekonomiczną rodziców, skorelowaną z nią satysfakcją ekonomiczną dziecka, mocne strony rodziny w percepcji dziecka; najslabiej – przez satysfakcję ekonomiczną rodziców i dziecka i mocne strony rodziny w percepcji dziecka. Można więc tu mówić o potwierdzeniu *kluczowej dla SOC dziecka roli poczucia koherencji rodziców i mocnych stron rodziny* (szczególnie w percepcji dziecka)¹⁵.

Warto pamiętać, że potwierdzenie (pozytywna weryfikacja) modelu równań strukturalnych nie jest dowodem na istnienie zależności przyczynowo-skutkowej. Zwiększa ono jednak prawdopodobieństwo, że takie zależności istnieją. Dodatkowym argumentem za trafnością zaprezentowanego tu modelu kauzalnego jest falsyfikacja wielu modeli konkurencyjnych, których nie można było tu przedstawić ze względu na brak miejsca i zapewne cierpliwości czytelnika.

Zaprezentowane wyniki dostarczyły dodatkowej wiedzy na temat poczucia koherencji. Potwierdzenie hipotez dotyczących wpływu zasobów rodziny na to poczucie (dorosłego) dziecka jest krokiem w kierunku empirycznego określenia relacji między pojęciem zasobów rodziny funkcjonującym w literaturze dotyczącej radzenia sobie ze stresem a specyficznym rozumieniem zasobów przez Antonovsky'ego (1995)¹⁶. Zakładając, że prozdrowotne działanie poczucia koherencji jest już wystarczająco udokumentowane w literaturze, można powiedzieć, że wyniki dostarczyły też częściowego poparcia dla podwójnego modelu ABCX McCubbin i Patterson (1983), przyjmującego pozytywny wpływ zasobów rodziny na radzenie sobie ze stresem i wskutek tego zdrowie jej członków. Potwierdzenie hipotez za pomocą równań strukturalnych ze zmiennymi utajonymi przemawia za celowością używania tej metody jako sposobu konstruowania wskaźników zmiennych systemu rodzinnego innego, niż powszechnie stosowane uśrednianie pomiarów pochodzących od poszczególnych członków rodziny lub inne rzadziej spotykane rozwiązania (np. teoretycznie uzasadnione rozwiązanie salutogenetyczne – zob. Sagi, Antonovsky, 1992).

¹⁴Model zakładał, że to satysfakcja ekonomiczna wpływa na spostrzegane przez dziecko MSR, a te z kolei – na jego SOC; niestety nie da się wykluczyć, że w rzeczywistości to percepcja MSR wpływa na satysfakcję ekonomiczną dziecka (wówczas istotne r dla korelacji tej ostatniej zmiennej z SOC dziecka byłoby skutkiem zależności pozornej).

¹⁵Rola tych zmiennych została dodatkowo potwierdzona za pomocą testu nie prezentowanego w omówieniu wyników modelu, który powstał przez usunięcie wykształcenia rodziców i satysfakcji ekonomicznej – model ten znakomicie pasował do danych.

¹⁶Autor ten definiuje zasoby jako to, co dostarcza doświadczeń prowadzących do wzrostu siły poczucia koherencji. Można więc powiedzieć, że potwierdzono przypuszczenie, iż zasoby rodziny w sensie użytym w tym artykule są zasobami jednostki w znaczeniu wprowadzonym przez Antonovsky'ego.

MAREK ZWOLIŃSKI

BIBLIOGRAFIA

- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health: How people manage stress and stay well*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Antonovsky, A. (1993). The structure and properties of the Sense of Coherence Scale. *Social Science & Medicine*, 36, 725-733.
- Antonovsky, A. (1995). *Rozwikłanie tajemnicy zdrowia: Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować*. Warszawa: Fundacja IPN.
- Antonovsky, A. (1996). The sense of coherence: an historical and future perspective. *Israeli Journal of Medical Science*, 32, 170-178.
- Ben-David, A. (1996). Cross-cultural differences between Russian immigrants and Israeli college students: The effect of the family on the Sense of Coherence. *Israeli Journal of Psychiatry and Related Science*, 33, 13-20.
- Bowman, B. J. (1996). Cross-cultural validation of Antonovsky's Sense of Coherence Scale. *Journal of Clinical Psychology*, 52, 547-549.
- Boyce, W. T. (1985). Social support, family relations, and children. [W:] S. Cohen, S. E. Syme, (red.), *Social support and health* (s. 151-173). Orlando: Academic Press.
- Cohen, S., Edwards, R. (1989). Personality characteristics as moderators of the relationship between stress and disorder. [W:] R. W. J. Neufeld (red.), *Advances in the investigation of psychological stress* (s. 235-283). New York: Wiley.
- Czapiński, J. (1998). Cywilizacyjna rola edukacji: dlaczego warto inwestować w wykształcenie. *Przegląd Psychologiczny*, 41, 11-38.
- Dahlin, L., Cederblad, M., Antonovsky, A., Hagnell, O. (1990). Childhood vulnerability and adult invincibility. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 82, 228-232.
- Flannery, R. B., Flannery, G. J. (1990). Sense of Coherence, life stress, and psychological distress: A prospective methodological inquiry. *Journal of Clinical Psychology*, 46, 415-420.
- Flannery, R. B., Perry, J. C., Penk, W. E., Flannery, G. J. (1994). Validating Antonovsky's Sense of Coherence scale. *Journal of Clinical Psychology*, 50, 575-577.
- Frączek, A., Zwoliński, M. (1999). Some childhood predictors of the sense of coherence (SOC) in young adults: A follow-up study. *Polish Psychological Bulletin*, 30, 263-270.
- Grotevant, H. D., Carlson, C. I. (1989). *Family assessment: A guide to methods and measures*. New York: Guilford Press.
- Hoffman, L. (1981). *Foundations of family therapy: A conceptual framework for systems change*. New York: Basic Books.
- Holm, J. E., Ehde, D., Lamberty, K. J., Dix, A., Thompson, J. (1988, November). *Sense of coherence: Psychometric properties*. Referat przedstawiony podczas zjazdu Association for Advancement of Behavior Therapy, New York.
- Holroyd, K. A., Lazarus, R. S. (1982). Stress, coping, and somatic adaptation. [W:] L. Goldberger, S. Breznitz (red.), *Handbook of stress: Theoretical and clinical aspects* (s. 21-48). New York: The Free Press.
- Kobasa, S. C. (1979). Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 1-11.
- Koniarek, J., Dudek B., Makowska, Z. (1993). Kwestionariusz Orientacji Życiowej. Adaptacja The Sense of Coherence Questionnaire (SOC) A. Antonovsky'ego. *Przegląd Psychologiczny*, 36, 491-502.
- Lazarus, R. (1986). Paradygmat stresu i radzenia sobie. *Nowiny Psychologiczne*, 3-4 (40-41), 2-39.
- McCubbin, H. I., Patterson, J. M. (1983). Family transitions: Adaptation to stress. [W:] H. I. McCubbin, C. R. Figley, (red.) *Stress and the family*. Vol. I: *Coping with normative transitions* (s. 5-25). New York: Brunel & Mosel.
- McSherry, W. C., Holm, J. E. (1994). Sense of Coherence: Its effects on psychological and physiological processes prior to, during, and after a stressful situation. *Journal of Clinical Psychology*, 50, 476-487.
- Monat, A., Lazarus, R. S. (1977). Introduction: Stress and coping – some current issues and controversies. [W:] A. Monat, R. S. Lazarus (red.), *Stress and coping: An anthology* (s. 1-11). New York: Columbia Univ. Press.
- Mroziak, B., Czabała, J. C., Zwoliński, M. (1996). Poczucie koherencji (SOC) jako determinant zdrowia psychicznego młodzieży – sprawozdanie z badań pilotażowych. [W:] H. Skłodowski (red.), *Medycyna psychosomatyczna i psychologia chorego somatycznie wobec zagrożeń i wyzwań cywilizacyjnych współczesnego świata* (s. 101-105). Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Olson, D. H., Larsen, A. S., McCubbin, H. I. (1985). Family strengths. [W:] D. H. Olson, H. I. McCubbin, H. Barnes, A. Larsen, M. Muxen, M. Wilson, *Family inventories* (s. 78-92). St. Paul, MN: Univ. of Minnesota.
- Olson, D. H., Portner, J., Lavee, Y. (1985). FACES III. [W:] D.H. Olson, H. I. McCubbin, H. Barnes, A. Larsen, M. Muxen, M. Wilson, *Family inventories* (s. 1-42). St. Paul, MN: Univ. of Minnesota.
- Rocznik statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej* (1998). Warszawa: GUS.
- Sagy, S., Antonovsky, A. (1992). The family sense of coherence and the retirement transition. *Journal of Marriage and the Family*, 54, 109-119.
- Sagy, S., Antonovsky, H. (1999). The development of the sense of coherence: A retrospective study of family experiences during adolescence. *Polish Psychological Bulletin*, 30, 255-262.
- Sęk, H., Pasikowski, T. (1998). The quality of life, health and sense of coherence in social context. *Polish Psychological Bulletin*, 29, 069-077.
- Sheridan, C. L., Radmacher, S. A. (1998). *Psychologia zdrowia. Wyzwanie dla biomedycznego modelu zdrowia*. Warszawa: Instytut Psychologii Zdrowia.
- Zwoliński, M. (1999). Sense of coherence (SOC) and coping styles as predictors of subjective health. *Polish Psychological Bulletin*, 30, 291-302.
- Zwoliński, M. (w druku). Kontrowersje dotyczące struktury czynnika „Kwestionariusza Orientacji Życiowej” (skali SOC) A. Antonovsky'ego i ich rozstrzygnięcie w odniesieniu do próby uczniów ostatnich klas średnich szkół zawodowych.